

ОСОБИСТІСНІ ЯКОСТІ СУДДІ В СИСТЕМІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ СУДОВОЇ СИСТЕМИ

Исследуется влияние личностных характеристик на эффективность функционирования судебной системы в целом. Опираясь на концепцию динамической функциональной структуры личности и результаты анкетирования судей, автор делает вывод о профессионально важных и негативных качествах личности судьи, предлагаются способы их выявления и оценки на этапе формирования профессионального судейского корпуса.

Influence of the larval features is researched In article on efficiency of the operating the judicial system as a whole. Resting in concept of the dynamic functional structure to personalities and results of the questioning judge, is done conclusion about professional important and negative quality to personalities to judges, are offered ways of their discovery and estimations in step of shaping the professional judge's body.

Україна знаходиться на порозі чергового етапу судової реформи, метою якої є створення дійсно ефективної системи судового захисту. Інтеграція держави до європейської спільноти вимагає створення та функціонування незалежної, доступної, професійної судової системи, здатної забезпечити справедливе та оперативне розв'язання будь-якого правового конфлікту, що виникає між членами суспільства. Водночас більшість пропозицій щодо реформування судової системи, як правило, стосуються або організаційних (судоустрійних), або процесуальних (процедурних) аспектів. Ці питання, безперечно, вельми актуальні, але треба зважити: якою б ідеальною не була обрана модель судоустрою, наскільки б уніфіковані та гармонізовані не були процесуальні норми, що встановлюють процедуру відправлення судочинства, досягнення бажаного ефекту судової реформи залежатиме від професійності тих осіб, які безпосередньо застосовуватимуть норми та вирішувати судові справи, тобто суддів. Відомий адвокат А.Ф. Коні зауважив: «Якими б досконалими не були правила діяльності, вони можуть втратити свою силу й значення у недосвідчених, грубих чи недобросовісних руках»¹.

Дослідження особистісних характеристик судді має значну практичну цінність, оскільки забезпечує теоретичний фундамент законотворчої діяльності, в процесі якої будуть закріплені вимоги, що ставляться як до кандидата на посаду судді, так і для діючого судді. Адже особа, яка вже набула статусу судді, не повинна зупинятися у своєму професійному розвитку, а діяти в напрямі самовдосконалення, підвищувати свою майстерність, оперативно реагувати на зміни та відповідати вимогам часу. Ще на початку ХХ ст. видатний вчений Б.О. Кістяківський зазначав: «... Більшість суддів становляться до своєї справи, яка вимагає невтомної роботи думки, без достатнього інтересу, без вдумливості, без усвідомлення важливості й відповідальності свого становища ... складні й заплутані юридичні справи вирішуються не на основі права, а в силу тієї чи іншої випадковості»².

© МОСКВИЧ Лідія Миколаївна – кандидат юридичних наук, доцент Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого

Нині у теорії судоустрою вже виокремлюється науковий напрям з умовною назвою «судова антропологія» як система уявлень про «суддно-людину» – суб'єкта судового правозастосування, специфіку його впливу на соціальне середовище та його духовну сферу, формування правової системи тощо. Адже хоча процедура судочинства має дуже великий ступінь формалізації, однак застосовує норми людина, особа, яка наділена свідомістю та волею, що дає змогу вести мову про пряму залежність між особистісними якостями судді та ефективністю судової системи, оскільки весь процес застосування норми закону до спірних правовідносин є свідомим та цілеспрямованим. Тобто не можна не визнати, що саме по собі процесуальне законодавство саме по собі не може гарантувати суспільству якісне правосуддя, позаяк може коригуватися особистісними якостями судді. На користь такого висновку свідчить практика відміни (зміни) судового рішення іншим компетентним суддею (в порядку перегляду справи відповідно до закону). Якби особистісні якості судді не впливали на процес оцінки доказів, обрання необхідної норми та застосування її до конкретного випадку, то навряд чи судові рішення першої інстанції змінювалися би вищою інстанцією.

Професійна діяльність судді завжди вважалася і складною, і соціально значущою. Видатний теоретик права ХХ ст. П.Г. Виноградов писав: «Проголошувати, застосовувати та виконувати право, можливо, більш складне й велике мистецтво, ніж організувати армію, будувати, перемагати в бою»³. У сучасній юридичній літературі спроби проаналізувати структуру особистості судді здійснено в працях Г.П. Батурова, В.Л. Васильєва, Ф.В. Глазіріна, Ю.М. Грошевого, Т.Г. Морщакової, І.Л. Петрухіна, Н.В. Радутної, І.М. Сорокотягіна та ін. Запропоновані теорії особи судді характеризуються великою розмаїтістю як елементів, що входять до структури особистості, так і факторів, що поєднують ці елементи в систему. Вважаємо, що досліджувати особистість судді необхідно крізь призму завдань, що ставить перед особою професійна діяльність. Адже наукою встановлено, що в процесі здійснення трудової діяльності загальна структура особистості відповідним чином трансформується. При цьому не всі сторони особистості мають рівноцінне значення для успішного здійснення службових функцій. Одні дуже істотно впливають на кінцевий результат, ефект діяльності (вони називаються професійно важливими), інші ніколи не впливають або справляють незначний вплив⁴. Отож, судова антропологія повинна дослідити особу судді у поєднанні з аналізом змісту його професійної діяльності, аби виявити ті її властивості, які є професійно корисними з погляду ефективності, успішності виконуваної діяльності.

Ще в 1930-і роки С.Г. Геллерштейн відзначав, що вивчення професій має охопити всю сукупність властивостей особистості в їх найбільш характерному поєднанні⁵. Тому в основу побудови ідеальної моделі особи професійного судді нами була покладена концепція динамічної функціональної структури особистості, запропонована К.К. Платоновим⁶. Відповідно до цієї концепції у структурі особи судді ми виділятимемо чотири основні підструктури, що включають сукупність багатьох компонентів: 1) підструктуру спрямованості, що полягає у сукупності сталих, соціально значущих якостей особистості (світогляд, ціннісні орієнтації, соціальні встанови, мотиви і т.д.), пов'язаних із правосвідомістю людини, яка обіймає посаду носія судової влади; 2) підструктуру досвіду, що включає знання, навички, звички тощо; 3) підструктуру властивостей, пов'язаних із психічними процесами, що проявляються в пізнавальних процесах, психічних, емоційних станах людини; 4) підструктуру темпераменту та інших біологічно зу-

мовлених властивостей, що поряд із соціальними факторами впливають на формування характеру і здібностей людини. Кожна з підструктур проявляється у поведінці та професійній діяльності судді, а отже, має враховуватися при визначенні професійної придатності, використовуватися для професійного добору, за умови дотримання принципу особистісного підходу, відповідно до якого жодне психологічне явище (властивість особистості, психічний процес чи стан, дія, вчинок), не можна правильно інтерпретувати без урахування особистісної зумовленості. Тобто розвиток окремих якостей і властивостей підструктур у ході суспільної і професійної діяльності пов'язаний із загальним розвитком особистості.

Перше місце у структурі особистості відведено підструктурі спрямованості, і це не випадково. Спрямованість відіграє головну роль у процесі формування інших підструктур особистості, оскільки підпорядковує всі прояви психічного життя, визначаючи специфіку, силу, рівень функціонування інших елементів особистісної структури, у тому числі дію адаптаційних систем. На нашу думку, до властивостей і якостей особистості, що свідчать про її професійну придатність до діяльності судді, слід віднести високий рівень соціалізації особистості (конвенціональності, нормативності поведінки); високий рівень правосвідомості, соціальної відповідальності; чесність, громадянську мужність, гідність; принциповість, непримиренність до порушення правових норм; обов'язковість, сумлінність, дисциплінованість; домінування соціально значущих мотивів у сфері професійної діяльності. До негативних якостей особистості слід віднести: низький моральний рівень, нечесність, схильність до обману, зловживання алкоголем, безвідповідальне ставлення до виконання службових обов'язків, недисциплінованість. Нами було проведено емпіричне дослідження орієнтації суддів при виборі професії, вибіркове анкетування професійних суддів України, яким було поставлене питання: «Що спонукало Вас обрати професію судді?». Аналіз отриманих відповідей дає змогу виділити такі види орієнтації у сучасних професійних суддів: 1) на роботу як діяльність; 2) на самореалізацію; 3) на винагороду за роботу. При цьому слід мати на увазі, що виділення різних видів орієнтації здійснено лише в аналітичних цілях, оскільки суддями були названі одразу кілька мотивів, що спонукали їх до вибору цієї професії, у різних поєднаннях. Більшість погоджується, що важко увявити собі людину, яка самовіддано, сумлінно виконує роботу, забуваючи про елементарну матеріальну винагороду за працю. Тим більше значення має ієрархія певних цінностей. Орієнтація на роботу зумовлює підхід судді до своєї професійної діяльності у певному розумінні як до самоцілі. Внутрішню настанову судді має бути служіння громадянам, суспільству в цілому, безумовне підпорядкування особистих інтересів суспільним. 45 % з опитаних нами суддів мають саме таку орієнтацію. З них 83 % сказали, що їх спонукало обрати професію судді прагнення до утвердження справедливості, 17 % – нетерпимість до порушень прав громадян. Орієнтація на самореалізацію визначає підхід судді до своєї професії як до творчої діяльності. У ній він бачить найкращий спосіб реалізації своїх здібностей. При цьому не виключено, що суддя також орієнтований на соціальне визнання, самоповагу і творче самовираження. Це сумлінний, працьовитий, відповідальний працівник, який прагне привести свою кваліфікацію, потенційні можливості у відповідність зі своїм статусом. 51,8 % опитаних суддів мають таку орієнтацію. З них 73,5 % заявили, що їх спонукав обрати професію судді творчий і самостійний характер роботи, 26,5 % – важливість і авторитет професії у суспільстві. Негативним моментом такої орієнтації може

статі «зациклення» судді на своїй особистості, переоцінка своїх здібностей, егоцентризм. Між тим професія судді передбачає насамперед повну самовіддачу, підпорядкування особистих інтересів інтересам встановлення справедливості, захисту прав громадян. Орієнтація на винагороду за роботу базується на настанові, відповідно до якої основні потреби судді як особистості знаходяться поза його професійною діяльністю. Остання ж є лише джерелом одержання коштів для задоволення різних потреб. Проте лише 3,2 % суддів, що брали участь в опитуванні, вказали, що обрали професію, виходячи з матеріальних міркувань. При цьому слід зазначити: більшість з них указували, що це був первинний мотив. Згодом, у процесі здійснення професійної діяльності, в них з'явилася орієнтація на роботу як на зміст діяльності та самореалізацію, творче самовираження. Це ще раз підкреслює тезу, згідно з якою професія судді повинна розглядатися насамперед як покликання. Водночас не слід ставитися до наведеної орієнтації як до негативної, недопустимої для судді. Необхідно пам'ятати, що суддя – це та ж людина, з тими ж потребами, як і в усіх людей. Якщо держава забезпечить суддям належні умови праці, достатню для нормального існування їх сімей матеріальну винагороду за працю, зростає питома вага орієнтації судді на інші сфери.

Підструктура досвіду містить набуті знання, вміння, навички, звички, тобто компоненти підготовленості особистості до діяльності з відправлення правосуддя. Не слід недооцінювати значення цієї підструктури в процесі здійснення професійної діяльності. Як відзначає Ю.М. Грошевой, професійний досвід систематизує, узагальнює правові знання судді, його навички і вміння, допомагає орієнтуватися в доказовій інформації і «втягати» з неї те, що дійсно необхідно для правильного вирішення справи. Індивідуальний досвід судді обумовлює особливе професійне бачення фактичних обставин справи, найбільш значущих та істотних для встановлення справедливості⁷. Зміст даної підструктури особи судді становлять якості й здібності, що набуваються, формуються в процесі навчання, практичного виконання професійних функцій, просування по службі. Тому їх розвиток і коригування повинні входити до програми підготовки і підвищення кваліфікації професійних суддів. У анкеті суддям пропонувалося назвати якості, що розвинулися в них у результаті професійної діяльності. Питання ставилося у відкритій формі, тому були отримані найрізноманітніші за своїм формулюваннями відповіді. Ми спробували згрупувати якості, відзначені суддями, виходячи з їх фактичного змісту. Так, 25,6 % опитаних відзначили, що у них розвинулися такі риси характеру і властивості, як прагнення до справедливості, почуття відповідальності за вирішення долі людей; принциповість, об'єктивність відзначили 22,6 % суддів; посидючість, уважність, терпіння, працьовитість – 16,2 %; повагу до чужої думки, вміння вислухати людину, комунікативні якості – 15 %; дисциплінованість, організованість, повагу до роботи – 14,8 %; самостійність у ухваленні рішення, впевненість у собі – 10,9 %; милосердя, співчуття до чужої біди, терпимість – 9,2 %; інтуїцію, прогностичні здібності – 6,7 %. Як бачимо, судді перелічували риси характеру і властивості, які психологи відносять до числа тих, що набуваються, формуються у процесі виконання професійних функцій, накопичення досвіду і просування по службі. Судді називали і такі професійно важливі якості, як розвинена уява, пам'ять, аналітичний розум, творче мислення. Ці якості психологи відносять до тих, які важко піддаються тренуванню, але їх вдається розвинути в навчанні, й тому вони повинні бути включені до програми професійної підготовки. Слід також зазначити, що деякі судді назвали такі негативні

риси характеру, як замкненість, недовіра до людей, емоційна нестійкість. Безумовно, це свідчить про певну професійну деформацію, одним з проявів якої є розвиток у судді так званого кісткового стереотипу. На нашу думку, до числа необхідних соціально-психологічних якостей і здібностей, що можуть бути розвинені в процесі професійної діяльності й навчання, можна віднести вміння встановлювати емоційні контакти з різними учасниками спілкування; проникливість, здатність розуміти внутрішній світ співрозмовника, його психологічні особливості, потреби, мотиви поведінки, стан психіки; вільне, гнучке володіння вербальними і невербальними засобами спілкування; вміння у конфліктних ситуаціях проводити адекватну ситуації стратегію комунікативної поведінки; організованість, зібраність, охайність у роботі; вміння планувати свій час, організаторські здібності; добру пам'ять; уміння виділяти головне, прогнозувати наслідки прийнятих рішень; культуру усної і письмової мови; професійну і загальнокультурну грамотність. До негативних якостей, які можуть розвинути внаслідок професійної деформації і які впливають на ефективність діяльності судді, можна віднести: замкненість, недовіру до людей, дратівливість, емоційну нестійкість, зарозумілість, хвалькуватість, безкультур'я, різкість у висловлюваннях, нетерпимість до думки інших. Як бачимо, зміст і особливості досліджуваної підструктури також соціально зумовлені, хоча тут помітний вплив анатомо-фізіологічних чинників. Виявити ці якості й здібності можна при проведенні кваліфікаційної атестації судді – за допомогою іспиту, співбесіди. Для цього повинна бути вироблена єдина методика професійної атестації, результати якої можуть мати велику діагностичну і прогностичну цінність, поряд з фіксацією рівня оволодіння професійними знаннями, рівня інтелектуального розвитку судді.

Підструктура індивідуальних особливостей психічних процесів складається з інтелектуальних, пізнавальних, вольових та емоційних елементів: рівня розумового розвитку, емоційної стабільності, завзятості у досягненні мети тощо. Результати анкетування показали, що до числа професійно необхідних морально-вольових якостей 77,2 % суддів віднесли об'єктивність; 74,3 % – справедливість; 74,2 % – чесність; 60,1 % – працьовитість; 59,4 % – організованість; 58 % – принциповість; 49,4 % – емоційну стійкість; 39,7 % – проникливість; 33,8 % – мужність; 28,5 % – повагу до чужої думки; 27,8 % – чуйність; 26,1 % – цілеспрямованість; 25,8 % – комунікативні навички; 25,5 % – милосердя; 25 % – чуйність. До найбільш професійно необхідних судді інтелектуальних якостей 86,9 % респондентів віднесли професійну і загальнокультурну грамотність; 84,6 % – аналітичний розум; 74,8 % – розвинений інтелект; 60,4 % – добру пам'ять; 44,5 % – творче мислення; 42,2 % – інтуїцію; 34,6 % – стійку увагу; 10,2 % – прогностичні здібності; 6,5 % – розвинену увагу. В процесі анкетування суддям також пропонувалося визначити небажані, на їх думку, для успішної суддівської діяльності властивості особистості. До числа таких якостей 84,1 % опитаних віднесли низьку загальну і професійну грамотність; 80,8 % – низький моральний рівень; 75,1 % – безвідповідальність; 57,7 % – схильність до обману; 54,1 % – недисциплінованість; 51,2 % – схильність до вживання алкоголю; 41,5 % – знижені інтелектуальні здібності; 29,5% – емоційну нестійкість; 14,6 % – відсутність організаторських здібностей; 2,8 % – замкненість. Хоча отримані дані мають виключно локальний характер, але з урахуванням аналізу змісту професійної діяльності судді вони можуть бути фундаментом для висновку про те, що до числа професійно необхідних якостей особистості судді слід віднести: розвинений інтелект, гнучке,

творче мислення, високу розумову працездатність; аналітичний склад розуму, активне сприйняття, містку пам'ять, стійку увагу, розвинену уяву, інтуїцію; сміливість, рішучість, наполегливість, послідовність, дисциплінованість, тактовність; нервово-психічну (емоційну) стійкість особистості; витривалість щодо психофізіологічних перевантажень, стресів; високий рівень самоконтролю над своїми емоціями, настроєм; розвинені адаптивні властивості нервової системи. До числа негативних якостей особистості судді треба віднести: знижені інтелектуальні здібності, нерозвинену уяву, слабку пам'ять; замкненість, недостатнє володіння вербальними і невербальними засобами спілкування; недостатньо розвинені вольові якості, відсутність організаторських здібностей; низьку загальну і юридичну ерудицію, низьку загальну і професійну грамотність; емоційну нестійкість: низький поріг стійкості до стресу, підвищену емоційну напруженість, швидко виснажуваність нервових процесів.

Підструктура темпераменту та інших біологічно зумовлених властивостей містить сукупність таких динамічних якостей (стать, вік, темперамент), що позначаються на поведінці людини. Специфіка суддівської діяльності передбачає заміщення посади носія судової влади досить зрілим, досвідченим юристом, людиною з багатим життєвим досвідом і певними професійними навичками. Як показали дані проведеного нами опитування, 5,3 % професійних суддів зізналися, що при здійсненні службових повноважень відчувають брак життєвого досвіду, а 11,2 % – нестачу професійних навичок. Ці дані ще раз свідчать про необхідність перегляду вимог до кандидатів на посади суддів у напрямі підвищення вікового цензу. На нашу думку, було б некоректно і недоцільно намагатися порівняти ефективність роботи чоловіка і жінки, хоча деякі особливості, безперечно, існують. Наприклад, при анкетуванні судді-жінки частіше відзначали, що вважають найбільш професійно необхідними якостями судді аналітичний склад розуму, розвинену уяву та інтуїцію. Судді-чоловіки більше покладаються на розвинений інтелект, добру пам'ять і високу якість досудового слідства, підтримання державного обвинувачення і захисту. Але саме такі відмінності в мисленні, поведінці суддів дають змогу підійти до дослідження доказів у справі з різних сторін, розглянути всі можливі версії, адже процедура перегляду рішення або вироку іншим суддею створює для цього всі умови. Особливого значення у даному контексті набувають створення належного мікроклімату в суддівському колективі, сфера міжособистісного спілкування колег.

Ще одним досить важливим структурним елементом особистості є темперамент. Він характеризує особистість з боку її динамічних особливостей (інтенсивності, швидкості, темпу, ритму психічних процесів і станів), впливає на ефективність використання суддею тих правових можливостей (а відтак і на результати професійної діяльності), що надані йому відповідно до правового статусу. Ця найбільш стійка характеристика особистості мало піддається змінам у процесі діяльності чи навчання. Однак властивості темпераменту можуть як позитивно впливати на формування професійно важливих рис судді, так і протидіяти цьому процесові.

Учені-психологи виділяють чотири основні типи темпераменту: сангвінік, флегматик, холерик, меланхолік. Який же тип найбільш «підходить» для судді: холерик, що відрізняється швидкістю руху і дій, поривчастістю, збудливістю, в якого психічні процеси відбуваються швидко, інтенсивно; або меланхолік – зі зниженою активністю, повільністю, ригідністю, депресивністю? На нашу думку,

кращим буде суддя із сильним, урівноваженим, але інертним типом нервової системи, тобто людина з флегматичним типом темпераменту. Водночас це твердження не є категоричним, оскільки загальновідомо, що будь-який точно визначений тип темпераменту в чистому вигляді зустрічається рідко, і суто механістичний підхід до визначення придатності судді до здійснення професійної діяльності недопустимий. Відсутність тієї чи іншої професійно-важливої якості не робить його непридатним до суддівської роботи, тому що вони можуть бути компенсовані іншими якостями і здібностями особистості. Однак порівняння властивостей особи кандидата на посаду судді з оптимальною моделлю на конкурсній основі дасть можливість обрати найбільш придатного для здійснення даної діяльності.

Викладене змушує нас по-іншому оцінити значущість організації процедури добору кандидатів на посади суддів. Існуюча система формування суддівського корпусу не відповідає вимогам сьогодення і потребує докорінного перегляду. Не можна не визнати того незаперечного факту, що професійний добір не може вважатися кваліфікованим, якщо він не спирається на сучасні уявлення про структуру особистості, на розробку та побудову ідеальної і реальної моделей особи судді, їх порівняння і виявлення розбіжностей між ними, що дуже важливо при доборі фахівців. Для успішного розв'язання цього завдання насамперед потрібно всебічно дослідити специфіку професійної діяльності судді, дати їй точний, науково обґрунтований опис, тобто створити професіограму діяльності судді з наступним її використанням при доборі суддівських кадрів. Крім того, мають бути нормативно визначені вимоги щодо психічних рис, особистісних якостей і здібностей кандидатів на посаду носіїв судової влади, що повинні скласти зміст соціопсихограми судді.

1. *Кони А.Ф.* Избранные произведения. – М., 1956. – С. 20. 2. *Кистяковский Б.А.* Социальные науки и право. – М., 1916. – С. 642. 3. *Виноградов П.Г.* Государство и право. – М., 1911. – С. 5. 4. *Абульханова-Славская К.А.* Деятельность и психология личности. – М., 1980. – С. 210–220. 5. *Геллерштейн С.Г.* К вопросу о профессиональной психологии // История советской психологии труда / Под ред. В.П. Зинченко, В.М. Мунипова, О.Г. Носковой. – М., 1983. – С. 50–58. 6. *Платонов К.К.* Структура и развитие личности / Отв. ред. А.Д. Глоточкин. – М., 1986. – С. 15. 7. *Грошевой Ю.М.* Проблемы формирования судебного убеждения в уголовном судопроизводстве. – Х., 1975. – С. 76.